

«Πληγωμένοι ήρωες: η απήχηση των αντιλήψεων της εποχής για την αρρώστια, τον πόνο και τη θεραπευτική στις τραγωδίες του Σοφοκλή»

Αγγελική Χρονοπούλου δ.φ.

Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Δ' Αθήνας

Το θέμα της νόσου και της θεραπείας είναι ιδιαίτερα προσφιλές στον Σοφοκλή, αφού συναντάται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε όλες τις τραγωδίες του. Εμείς, για λόγους προφανείς, θα σταθούμε στις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις, δηλαδή στον Φιλοκτήτη, τον Ηρακλή των «Τραχινίων», τον Αίαντα και τον Οιδίποδα.¹

Ο Φιλοκτήτης

Ας ξεκινήσουμε από τον πληγωμένο ήρωα Φιλοκτήτη, αφού η περίπτωση του είναι εμβληματική και για τον τρόπο με τον οποίον ο Σοφοκλής διαχειρίζεται το θέμα, αλλά και για το ότι πρόκειται για την κατεξοχήν περίπτωση πόνου, αφού διατρέχει ολόκληρο το δράμα από την αρχή μέχρι το τέλος, πράγμα που δεν συμβαίνει στις άλλες περιπτώσεις. Οι σπαρακτικές κραυγές του συγκλονίζουν τη σκηνή. Είναι οι δυνατότερες κραυγές στην τραγωδία². Τις ακούμε πριν τον δούμε – είναι η σύστασή του.³ Ο ήρωας, εγκαταλείφθηκε από τους συντρόφους του Αχαιούς κατά την πορεία τους προς την Τροία στην έρημη (μόνο στον Σοφοκλή) Λήμνο⁴, λόγω της πληγής που του είχε προκαλέσει στο πόδι το φίδι της νύμφης Χρύσης, της οποίας είχε παραβιάσει άθελά του το άδυτο. Η πληγή αυτή τον είχε καταστήσει ανυπόφορο στους άλλους αφενός λόγω μιας απωθητικής μυρωδιάς αφετέρου λόγω των δυνατών κραυγών πόνου, για τις οποίες κάνει λόγο και ο Οδυσσεύς ήδη στην εναρκτήρια ρήση της τραγωδίας (βοῶν, στενάζων, στ. 11). Επί δέκα χρόνια αποζούσε μόνο με τη βοήθεια του αλάθευτου τόξου του Ηρακλή (που είχε κληρονομήσει) μην μπορώντας όμως να απαλλαγεί από την πληγή και τις συνέπειές της. Το δάγκωμα του φιδιού τον είχε βρει στο πόδι, όπως είπαμε, πράγμα που εμπόδιζε και το βάδισμά του, καθιστώντας τον πρακτικά ανάπηρο. Ο ίδιος έβρισκε προσωρινή μόνον ανακούφιση με κάποια βότανα και κυρίως με τον ύπνο που ακολουθούσε κάθε μεγάλη κρίση πόνου, στη διάρκεια της

¹ Θα σταθούμε στον «Οιδίποδα Τύρανο», λόγω και της εμφανούς πληγής των ματιών, μολονότι και στον «Οιδίποδα επί Κολωνών» εμφανίζεται το θέμα της αρρώστιας (τύφλωση, ανημπόρια, μίσημα).

Η εισήγηση συνοδεύτηκε από εκτενή παρουσίαση εικαστικών και θεατρικών απεικονίσεων του πόνου (από την Ελλάδα και το εξωτερικό) στις συγκεκριμένες τραγωδίες του Σοφοκλή, που να μην εδω δεν μπορούν να μεταφερθούν, ωστόσο αξίζει να υπογραμμιστεί η πολλαπλή (διαχρονική και διατοπική) απόδοσή του.

² Knox: Philoctetes, Arion 3.

³ Χορός: «προϋφάνη κτύπος ὡς τειρομένου του» (ακούστηκε βογγητό από κάποιον πονεμένο, τραυματισμένο), 202-3, «βάλλει βάλλει μ' ἔτυμα φθόγγα τὸν στίβον κατ' ἀνάγκαν ἔρποντας ... βαρεῖα τηλόθεν αὐδὰ τρυσάνωρ· διάσημα θρηνεῖ» (ακούω καθαρά το βογγητό ανθρώπου που σέρνεται... βαρὺς βασανιστικός στεναγμός που ἔρχεται ἀπὸ μακριά... ο θρήνος ἀκούγεται καθαρά), στ. 205-9

⁴ Η ιστορία του Φιλοκτήτη ἐνέπνευσε και τους τρεις τραγικούς. Χάρη στη συγκριτική περιγραφή του Δίωνα του Χρυσόστομου είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίον τη διαχειρίστηκαν τόσο ο Αισχύλος όσο και ο Ευριπίδης στις αντίστοιχες χαμένες (και προγενέστερες του Σοφοκλή) τραγωδίες τους. Έτσι, γνωρίζουμε ότι και στους δυο τραγικούς η Λήμνος δεν ήταν έρημη (όπως ἄλλωστε και στην πραγματικότητα) και ο Χορός αποτελείτο ἀπὸ κατοίκους του νησιού. Η διαφοροποίηση του Σοφοκλή ἔχει εμφανή στόχο να επιτείνει την αδιέξοδη κατάσταση του ήρωα, προσθέτοντας στην πληγή και την ἀπόλυτη μοναξιά.

οποίας μόνο στο θάνατο μπορούσε να προσδοκά και το όποιο άγγιγμα μόνο τραυματικό μπορούσε να είναι.

Όπως είδαμε, πρόκειται για μια πληγή που προκλήθηκε με τυπική αλλά όχι ουσιαστική ευθύνη του ήρωα, καθώς η παραβίαση του αδύτου έγινε κατά λάθος, δεδομένο που και ο αττικός νόμος διαχώριζε από την ενσυνείδητη πράξη και τη συνακόλουθη τιμωρία. Εκτός, όμως, από το ότι η νόσος του Φιλοκτήτη έχει υπερφυσική – θεϊκή προέλευση, εφόσον εμφανίζεται ως τιμωρία (και μάλιστα έξω από τα μέτρα των ανθρώπων) και η θεραπεία του παρουσιάζεται στην τραγωδία ως εξίσου υπερβατική, καθώς συνδέεται με τη συμμετοχή του στον αγώνα κατά της Τροίας και εμφανίζεται ως αυτοδίκαιη αλλά και αυτόματη ανταμοιβή γι' αυτήν. Βέβαια, η τραγωδία ασχολείται προπάντων με την πληγή και τον πόνο και όχι με τη θεραπεία, που απλώς εξακοντίζεται στα πέραν του δράματος, τα μελλοντικά (ο Ηρακλής, που εμφανίζεται στο τέλος του δράματος ως από μηχανής θεός, για να πείσει τον απρόθυμο ήρωα να ακολουθήσει τους «εχθρούς» του στον τρωικό αγώνα, του υπόσχεται ότι θα στείλει τον Ασκληπιό στο Ίλιον ως «παυστήρα τῆς νόσου»), ωστόσο οι αναφορές σ' αυτήν (τη θεραπεία) είναι χαρακτηριστικές και αποτελούν μέρος των επιχειρημάτων⁵. Στα εντός του δράματος η θεραπεία δεν είναι οριστική - περιορίζεται στα πρόσκαιρα. Ό,τι βλέπουμε στην τραγωδία είναι πόνος, σταθερός ή σε κρίση εκτυφλωτική. Είμαστε, λοιπόν, υποχρεωμένοι ως θεατές να παρατηρήσουμε το βαθμό στον οποίον κάθε πράξη του Φιλοκτήτη διαμεσολαβείται και ίσως παραμορφώνεται από τον πόνο,⁶ αν και αυτός εντέλει δεν επηρεάζει τη συνολική στάση του (με την παρατήρηση ότι ίσως την επηρεάζει υπό την έννοια ότι του συντηρεί το μίσος κατά των παλιών συντρόφων και τροφοδοτεί ακριβώς την ακαμψία του), ενώ μοιάζει να επηρεάζει τους άλλους (Χορός, Νεοπτόλεμος).

Ταυτόχρονα παρατηρούμε ότι ενώ, από τη μια, η πληγή του Φιλοκτήτη είναι ακραία, υπερβολική, «άγρια νόσος», υπερφυσικής αιτιολογίας και θεραπείας, όπως είπαμε, από την άλλη είναι ορατή, έχει φυσικά χαρακτηριστικά και αναμενόμενα συμπτώματα τόσο στο πεδίο του σώματος (π.χ. το πύον, όπως περιγράφει ο Οδυσσέας⁷, οι περιοδικές ισχυρές κρίσεις και τα προειδοποιητικά σημάδια που ο ίδιος ο ήρωας αναφέρει: αναδίνει οσμή και στάζει μαυροκόκκινο αίμα⁸) όσο και της ψυχής (π.χ. απελπισία και επιθυμία θανάτου λόγω ανυπαρξίας θεραπείας⁹: «ἀδηφάγος νόσος», πλην μικρών διαλειμμάτων ανακούφισης στον ύπνο και στην επενέργεια βοτάνων, που μάλιστα παραπέμπουν στην ιπποκρατική τακτική¹⁰).

Επιπλέον η νόσος του Φιλοκτήτη ενισχύεται και επιτείνεται από την ολοκληρωτική έλλειψη επικοινωνίας και ανθρώπινης παρουσίας, που αποκλείει τη βοήθεια και τη συμπαράσταση. Άλλωστε και ο ίδιος αποδίδει στους πρώην συντρόφους την αρρώστια

⁵ Στ. 1325-1335 («...νόσου μαλαχθῆς τῆσδε...»). Περισσότερα για το θέμα των επιχειρημάτων βλ. στο Χρονοπούλου Γ. (Α.) (2011), «Ο δρων λόγος – Ρητορική και Φιλοσοφία στον Σοφοκλή», εκδ. Νήσος.

⁶ Βλ. Martha Nussbaum «Η ηθική του οίκτου» (Ερασμος, 2015), σ. 26.

⁷ «νόσῳ καταστάζοντα διαβόρω πόδα» (πόδι που στάζει πύον από νόσο διαβρωτική), στ. 6

⁸ «στάζει γάρ αὖ μοι φοίνιον τοῦδ' εκ βυθοῦ κηκῖον αἷμα» (783-4)

⁹ «ὡ θάνατε, θάνατε, γιατί δεν έρχεσαι, αφού κάθε μέρα σε καλώ;» (797-8: ὦ θάνατε, θάνατε, πῶς αἰεὶ καλούμενος οὔτω κατ' ἡμαρ, οὐ δύνῃ μολεῖν ποτε;)

¹⁰ Βλ. σχετικά Δόγκα - Τόλη Μ. «Φάρμακα εσθλά, φάρμακα λυγρά. Μια διαδρομή στον αρχαίο κόσμο» στο «Ίασις – Υγεία, νόσος, θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό», Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης – Υπουργείο Πολιτισμού, 2014.

του, σ' αυτούς που τον εγκατέλειψαν. Πρόκειται, λοιπόν, για ακόμη μια πληγή, για την οποίαν μόνο γιατρικό, αλλά δραστικό και αποτελεσματικό μοιάζει να είναι ο λόγος.¹¹ Ο ίδιος ο ήρωας επιζητεί απεγνωσμένα αυτό το γιατρικό και ικετεύει για μια μικρή δόση: «μιλήστε μου, θέλω ν' ακούσω μια φωνή», κι ακόμη στο άκουσμα της ελληνικής λαλιάς αναφωνεί: «ὦ, φίλτατον φώνημα!». Όταν, βέβαια, ο λόγος αποδεικνύεται απατηλός, καθίσταται emphaticά νοσογόνος και επιτείνει την όλη κατάσταση του ήρωα. Ο ίδιος ο λόγος του ήρωα, το προφανές ανθρώπινο χαρακτηριστικό του, χάνεται, τραυματίζεται τις ώρες της μεγάλης κρίσης, του οξύτατου πόνου: γίνεται ακατάληπτη και άναρθρη κραυγή¹², απανθρωποποιείται. Όπως προκύπτει από την εξέλιξη της τραγωδίας, οι δύο πληγές, οι δύο ασθένειες θα θεραπευθούν ταυτόχρονα, όταν ο Φιλοκτήτης επανενταχθεί στην κοινότητα. Όσο παραμένει απαργιωμένος, δεν μπορεί να γιατρευτεί. Μοιάζει σαν η ανοιχτή πληγή του να αντιπροσωπεύει την ηρωικά αυτάρκη φύση του, την τυπικά σοφόκλεια άκαμπτη προσωπικότητά του, μοιάζει σαν έστω να συνταιριάζεται με την αντικοινωνική θέση του και να αίρεται μόνο με την άρση αυτής της θέσης. Μ' έναν τρόπο, λοιπόν, ο Σοφοκλής συνδέει τη νόσο με τη φύση του ήρωα ή έστω με τη θέση του, με το ιστορικό του (όπως έκανε και ο Ιπποκράτης¹³) και την εντάσσει σε μια διαδικασία κοινωνικής αποδοχής, εφόσον ο Ασκληπιός δεν πάει στη Λήμνο, στον τόπο των άγριων θηρίων, αλλά εκεί που βρίσκεται η κοινότητα των ανδρών. Έτσι η αρρώστια του ποδιού και η αρρώστια της μοναξιάς, που πονούν εξίσου και που τόσο καιρό αλληλοτροφοδοτήθηκαν, θα θεραπευτούν, όπως είπαμε, από κοινού, τόσο υπερφυσικά (από τον Ασκληπιό) όσο και φυσικά (από την κοινότητα).

Φαίνεται, λοιπόν, πως ο Σοφοκλής ενσωματώνει στην τραγωδία του αφενός αντιλήψεις υπερβατικής ιατρικής όσο και επιστημονικές – ιπποκρατικές, στοιχείο που χαρακτήριζε και την εποχή του, καθώς κατά τον 5^ο αιώνα συνυπήρχαν εξίσου ισχυρά τα δύο αυτά ρεύματα, οι γιατροί και τα Ασκληπιεία, η καταφυγή στην επιστήμη και στην προσευχή, ενίοτε και από τους ίδιους ανθρώπους, ενίοτε μάλιστα και από τους γιατρούς.¹⁴

Ο Ηρακλής των Τραχινίων

Ο Ηρακλής είναι ο προστάτης του Φιλοκτήτη, είναι ο κληροδότης των όπλων του. Είναι ο ήρωας που οι κραυγές του πόνου του (τόσο αταίριαστες με το ηρωικό του πρόσωπο και το άτρωτο παρελθόν του: «εγώ που ήμουν *αστένακτος* ... μουγκρίζω και κλαίω σαν κορίτσι»¹⁰⁷¹⁻²) συναγωνίζονται αυτές του Φιλοκτήτη. Είναι ο ήρωας που οι πληγές του επίσης συγκλονίζουν τη σκηνή προιδεάζοντας για ένα μάλλον άδοξο, αν και προειπωμένο στους χρησμούς, τέλος, προερχόμενο από πληγές εξίσου υπερφυσικές και μαγικές με αυτές του Φιλοκτήτη, μια και είναι ο χιτώνας ο ποτισμένος με το

¹¹ Περισσότερα για το ρόλο του λόγου βλ. στο Χρονοπούλου, ό.π., κι ακόμη Entralgo, P.L., 1970, *The therapy of the word in classical antiquity*, Yale U.P.

¹² («παπαῖ απαπαπαῖ παπα παπα παπαῖ 745-6) και 743, 754...

¹³ Για την ιπποκρατική ιατρική βλ. Λυπουρλής Δ. «Ιπποκρατική Ιατρική», εκδ. Επίκεντρο 2015, για την ιατρική στην αρχαία Ελλάδα, επιστημονική και θεουργική, βλ. επίσης «Ιασίς», Μανιάτης Στ. «Ιστορία της ιατρικής από του προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα», εκδ. Εντός, 2002

¹⁴ Για την εξάπλωση των μαγικών θεραπευτικών μεθόδων κατά την εποχή του ελληνικού «διαφωτισμού» βλ. Dodds E. R. (1951): «Οι Έλληνες και το παράλογο», εκδ. Καρδαμίτσα 1996. Επίσης για τον συμφυρμό της επιστήμης με τη μαγεία και στον τομέα της ιατρικής βλ. Lloyd G.E.R. (1979) «*Magic, Reason and Experience*», Cambridge U.P., όπου μάλιστα αναφέρεται και σε επιγραφές της Επιδάουρου, που παρουσιάζουν τον Ασκληπιό να δίνει οδηγίες για φάρμακα (σ. 40).

μολυσμένο από το δηλητήριο της Ύδρας αίμα του Κένταυρου Νέσσου που τις προκάλεσε μέσω βέβαια της ποτισμένης με ζήλεια ευπιστίας της Δηιάνειρας, που κατέστησε το δώρο της αγάπης δώρο θανάτου. Είναι οι πόνοι που βιώνει αβάσταχτοι και γι' αυτόν, τον ανθεκτικό, τον δυνατό, τον ημίθεο («ἀγρίαν ὀδύνην» 975, «ἀλλήκτοις ὀδύναις»: ατέλειωτοι πόνοι, 985-6). Κι εδώ, λοιπόν, έχουμε μια τρόπον τινά θεόσταλη και πάντως μαγική νόσο, λιγότερο φυσική από αυτήν του Φιλοκτήτη (ο χιτώνας κολλά στο σώμα και κατατρώει τις σάρκες του), που καθιστά ανάπηρο, ανίκανο για κίνηση τον ήρωα, που τον υποχρεώνει σε αναζήτηση βοήθειας, σε σπαρακτικές κραυγές πόνου, στο φόβο του αγγίγματος¹⁵, στην παροδική ανακούφιση του ύπνου, στην προσδοκία του θανάτου ως λύτρωσης¹⁶ – τα ίδια όπως ο Φιλοκτήτης.¹⁷ Είναι μια νόσος διαβρωτική (*διάβροχος* 1084), που τον κατατρώει. Κι αυτή επίσης ονομάζεται «ἀγρία νόσος». Η αρρώστια, όμως, εδώ είναι ανίατη, πράγμα που διαισθάνεται και διατυπώνει ο ίδιος ο Ηρακλής σε μιαν ενδιαφέρουσα φράση, η οποία αναφέρεται τόσο στην παραδοσιακή (θεολογική/λαϊκή) όσο και στην επιστημονική ιατρική: «τίς γὰρ αἰιδός, τίς ὁ χειροτέχνης ἰατρίας ὅς τήνδ' ἄτην χωρὶς Ζηνὸς κατακλήσει;» («ποιος αἰιδός – με τις επωδές του ἢ ποιος χειροτέχνης γιατρός θα μπορούσε να νικήσει, εκτός από τον Δία, αυτή τη συμφορά;»: 1001-03)¹⁸. Και ο Ηρακλής κυλά από το παραλήρημα στη σιωπή, από την ένταση στην πρόσκαιρη καταπράυνση. Ταυτόχρονα, είναι και εδώ φανερό – ίσως ακόμη περισσότερο – η σύνδεση της νόσου με τη φύση του ήρωα. Η αρρώστια που τον βρίσκει δεν είναι τυχαία, σχετίζεται με το ιστορικό του, αυτό ακριβώς που ο Ιπποκράτης επιζητούσε να καταγράψει για τη διάγνωση και τη θεραπεία. Ο Ηρακλής με τη λάγνα φύση του, την επιρρεπή σε ερωτικές περιπέτειες ήταν απολύτως προβλεπόμενο ότι θα εξανάγκαζε με τη στάση του κάποια στιγμή τη Δηιάνειρα να καταφύγει στα μαγικά και τα ξόρκια που τη συμβούλευσε ο Νέσσος προβλέποντας σωστά. Έτσι, ο Ηρακλής τιμωρείται (κι εδώ η αρρώστια ως τιμωρία, έστω και αθέλητα) περίπου μοιραία για κάτι που σχετίζεται με τη φύση του. Από την άλλη, η (ρεαλιστική) περιγραφή και παρουσίαση της αρρώστιας με τον σπαραγμό και τον σπασμό αντίκειται στη φύση του, την ημίθεο, την ηρωική, αν και θα μπορούσε κάποιος να πει (ακριβώς) από την άλλη ότι το κύριο χαρακτηριστικό της ασθένειας, το αόρητο των πόνων ξεπερνώντας τα ανθρώπινα μέτρα αντιστοιχεί με μιαν έννοια στο υπεράνθρωπο του ήρωα («ἀποτίβατος ἀγρία νόσος»: αθεράπευτη και ἀγρία αρρώστια, 1030). Ωστόσο, δεν παύει να παρουσιάζεται ο ήρωας νικημένος, υποτασσομένοι. Η αρρώστια του περιγράφεται από τον Ύλλο αρχικά, που μεταφέρει την είδηση εν είδει αγγελιοφόρου («ἀπὸ τα κόκκαλα προξενήθηκε ερεθισμός μ' ἀντίθετους σπασμούς, κι ἔπειτα σαν το φαρμάκι τον κατέτρωγε» 769-70, «ἔπεφε κάτω με σπασμούς και τινάζοταν στον αέρα φωνάζοντας δυνατά και μουγκρίζοντας με βογγητά» 786-7), από τον ίδιον το Ηρακλή εν συνεχεία, που θα λέγαμε πως μιλά σα γιατρός: «κόλλησε στα πλευρά μου και βαθιά μου τρώει τις σάρκες και με την επαφή

¹⁵ «σε ποιο μέρος με αγγίζεις, σε ποιο μέρος με γέρνεις; Θα με πεθάνεις, θα με πεθάνεις. Ξαναζωντάνεψες ὅ,τι είχε ησυχάσει.» (1007-09)

¹⁶ «Παιδί μου, σπλαχνίσου τον πατέρα σου και τράβα το ξίφος σου και βύθισέ του... στην κλείδωση του αυχένα» (1031-33), «Ἄδη γλυκέ, ἀδελφέ του Δία, κοίμισέ με, κοίμισέ με, δίνοντας τέρμα στα βάσανά μου με γρήγορο θάνατο» (1040-43)

¹⁷ Ο Kott J. (1971) «Θεοφαγία – Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία», εκδ. Εξάντας 1976, συσχετίζει τις δύο ασθένειες, καθότι ο Φιλοκτήτης ήταν αυτός που κληρονόμησε τα όπλα του Ηρακλή.

¹⁸ Η επωδή αποτελεί βασικό συστατικό της μαγικής θεραπείας και σημαίνει το ξόρκι ἢ τον ὅποιο συνοδευτικό της τελετουργίας λόγο, που μπορούσε να έχει θρησκευτικό ἢ ἀκόμη και ποιητικό περιεχόμενο και επιχειρούσε να γοητεύσει τις θεϊκές δυνάμεις.

ξηραίνει τις αρτηρίες των πνευμόνων μου, ρούφηξε το καθαρό μου αίμα, όλο μου το σώμα αφανίστηκε σφιγμένο μέσα σ' αυτήν την απερίγραπτη παγίδα» (1053-7)¹⁹. Ο ίδιος μάλιστα, όπως επισημάναμε, αντιλαμβάνεται το με οποιαδήποτε πρακτική ανίατο της νόσου.

Την ίδια ώρα έχουμε μια ακόμη αρρώστια, πολύ συχνά αναφερόμενη ως τέτοια στην τραγωδία (και μάλιστα για πολλά πρόσωπα), τη νόσο του έρωτα, εξίσου θεόσταλη, εξίσου μαγική, εξίσου σπαρακτική, ένα είδος κατοχής, που επιζητεί το φάρμακο, που εδώ αποδεικνύεται φαρμάκι. Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε στα προ του Ιπποκράτη δεδομένα, στην καταφυγή σε θεραπευτικές τελετές, με τη χρήση μαγικού φίλτρου με όλο το απαραίτητο τελετουργικό, παρότι λείπει και η προσευχή και το ξόρκι απουσιάζει, δηλαδή, εντελώς ο λόγος, αν και δεν λείπει η πειθώ, αφού το ίδιο το φίλτρο ονομάζεται φίλτρο της Πειθούς και η όλη προσπάθεια είναι ακριβώς η απόπειρα να μεταπειστεί ο Ηρακλής, έστω εξωλογικά. Τα λόγια, ωστόσο, λειτούργησαν κι εδώ είτε ως θεραπευτικός είτε ως νοσογόνος παράγοντας (η είδηση για τη νέα γυναίκα, η είδηση για την αθέλητη ανατροπή, κλπ.), όπως και η σιωπή²⁰, που την ώρα του πρόσκαιρου ύπνου είναι αναγκαία για να διατηρήσει την ηρεμία. Σε κάθε περίπτωση η αρρώστια της καρδιάς, η νόσος του έρωτα, ήταν αυτή που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο οδήγησε στην αρρώστια του σώματος, και οι δυο αγιάτρευτες, και οι δυο θανατηφόρες²¹.

Ο Αίας

Ποια είναι άραγε η αρρώστια του Αίαντα σε μια τραγωδία όπου η λέξη «νόσος» κυριαρχεί; Είναι αρρώστια του σώματος – των ματιών, που δημιουργεί ψευδαισθήσεις;²² Είναι αρρώστια του νου, ένα είδος τρέλας, που οδηγεί στη σύγχυση και κατόπιν στην αυτοκτονία; Είναι αρρώστια που προέρχεται από τους θεούς, την Αθηνά, υπερφυσική, απόκοσμη, ανέλεγκτη; Είναι αρρώστια που προέρχεται από τη φύση του ήρωα, τον χαρακτήρα του, τον εγωισμό του; Είναι αρρώστια που εμφανίζεται πριν και κατά τη διάρκεια της επίθεσης στους Αχαιούς, δηλαδή στα κοπάδια των προβάτων; Είναι αρρώστια που εμφανίζεται μετά από την αναγνώριση του σφάλματος και τη συνειδητοποίηση του εξευτελισμού; Είναι αρρώστια που από το σώμα (τα μάτια) μεταφέρεται στο νου και από κει πάλι στο σώμα με την τελική πληγή που του προκαλεί, με την ακριβή σαν σε εγχείρηση – πλην όμως όχι θεραπευτική, αλλά θανάσιμη - προσβολή του;

Θα λέγαμε ότι είναι όλα αυτά. Πρόκειται για μια ασθένεια που εκδηλώθηκε ως αμοιβαία και μάλλον αλληλεπιδρώσα κατάσταση στο σώμα και το μυαλό του ήρωα: η σύγχυση, η ψευδαίσθηση, η παραπλάνηση. Μια κρίση, που καθώς εκδηλώθηκε δημόσια και με θόρυβο (αν και επρόκειτο για επιχείρηση μυστική) ανησύχησε όλους τους Αχαιούς, δικούς και εχθρούς, την οικογένεια και τους ναύτες του, τον Οδυσσέα και τους Ατρείδες. Ο Αίας θεωρούσε ότι έχει σφάζει τους εχθρούς του (κι εδώ οι εχθροί

¹⁹ «Πλευραῖσι γὰρ προσμαχθὲν ἐκ μὲν ἐσχάτας ῥοφεῖ ξυνοικοῦν· ἐκ δὲ χλωρὸν αἷμά μου πέπωκεν ἤδη, καὶ διέφθαρμαι δέμας τὸ πᾶν, ἀφράστῳ τῆδε χειρωθεὶς πέδη»

²⁰ Για τη σημασία της σιωπής βλ. Μάγγελ, Α. «Αίας και Τραχίνια: Τα όρια του λόγου και της επικοινωνίας», περ. Διαβάζω τ. 243, 1990, Αφιέρωμα στον Σοφοκλή.

²¹ Για την «κυκλοφορία των δηλητηρίων» στην τραγωδία βλ. Kott ό.π., κεφ. «Ο μαύρος Σοφοκλής ή η Κυκλοφορία των Δηλητηρίων» σ. 112-136.

²² Για τον Κνοχ («Ajax of Sophocles», HSCP 65, σ. 5) η ασθένεια του Αίαντα είναι ασθένεια των ματιών, αφού αυτά θολώνει η Αθηνά και όχι τον νου του.

είναι στο ίδιο στρατόπεδο και η ηθική είναι αρχαϊκή) κι εκείνοι τον παρατηρούσαν να συνομιλεί με τα πρόβατα - τα αίματα με τα οποία ήταν κατακλυσμένος ήταν αίματα ζών. Η κρίση της ψευδαίσθησης, ωστόσο, που ήρθε από τη θεϊκή παρέμβαση, ακολούθησε ουσιαστικά την κρίση του νου, που προκλήθηκε από τον ίδιο τον χαρακτήρα (η «τρέλα», η «μανία» είναι όλη δική του λόγω της απώλειας των όπλων του Αχιλλέα, όπως και η απόφαση της παράφορης εκδίκησης) κι ακολούθηθηκε πάλι από την κρίση του χαρακτήρα (λόγω της αίσθησης ντροπής). Μ' αυτήν την έννοια, και στην περίπτωση του Αίαντα η αρρώστια, όσο κι αν συνδέεται με τον θεό, παραμένει συνδεδεμένη με τη φύση του ήρωα, όσο κι αν αποκτά υπερφυσικό χαρακτήρα, παραμένει φυσική, ακόμη και με την έννοια ότι η ακραία αρρώστια εκδηλώνεται σε ακραίους χαρακτήρες. Ο θεός μοιάζει να υποβοηθά το μοιραίο και αναπόφευκτο²³, αν και εδώ η θεϊκή παρέμβαση – ασθένεια των ματιών είναι επίσης ένα είδος τιμωρίας. Η τελική επίθεση του Αίαντα απέναντι στο δικό του σώμα, η πρόκληση μιας ανεπανόρθωτης πληγής είναι η δική του αρρώστια, είναι το δικό του μερίδιο στη μοίρα του. Κι αν η Αθηνά, που του θόλωσε τα μάτια και εντέλει το νου, διαμήνυσε πως η αρρώστια θα κρατήσει μόνο μια μέρα, πως ίσως, δηλαδή, ο χρόνος θα είναι ο γιατρός, ο Αίας διέψευσε πως μπορεί να υπάρξει γιατρικό, γιατί αυτή η ατέλειωτη τραγική μέρα ήταν όλη δική του και το (τραγικό) γιατρικό ήταν ο θάνατος. Γιατί άλλωστε η θεραπεία από την τρέλα, η επιστροφή στη λογική ήταν η μεγαλύτερη αρρώστια, ήταν πιο επώδυνη από την ασθένεια, ήταν η ντροπή του ήρωα. Την ώρα της κρίσης και της αυταπάτης ανησυχούσαν οι άλλοι, αλλά όχι ο ίδιος, αντίστροφα με ό,τι συνέβη μετά. Οι άλλοι ήταν που μας περιέγραψαν και την ασθένεια (την τρέλα, τη μανία): (Αθηνά: «περιφανής νόσος» 66, «μανιάσιν νόσοις» 60, μεμνηνότα ἄνδρα» 81, Χορός: «θεία νόσος», «μανιασμένο χέρι», Τέκμησσα (αγνοώντας βέβαια την επέμβαση της Αθηνάς στη δημιουργία της παραίσθησης), στ. 284-327, «μανία ἁλούς» 216, αναφερόμενη και στις εκδηλώσεις της, τα ακατάληπτα λόγια σα να κατέχεται από δαίμονα, τη διαδρομή από την παραφορά στη σιωπή, από την έκρηξη στην απάθεια, από τις κραυγές (κι εδώ οι σπαρακτικές κραυγές) στη σιγή, από την τρέλα στη λογική, από τη λογική στην απόφαση να πεθάνει. Η Τέκμησσα περιγράφει δύο τρέλες, τη μια στη διάρκεια της αρρώστιας, που εκδηλώθηκε ως ψευδαίσθηση, την άλλη με την παύση της αρρώστιας, που εκδηλώθηκε ως μανία, θρήνος, σπαραγμός, επιθυμία θανάτου. Στην πραγματικότητα μοιάζει σαν η αρρώστια να λειτουργούσε ως αναληγτικό, να του καταλάγιαζε την οργή που προκάλεσε η κρίση των όπλων. Στην ίδια εκτίμηση καταλήγει και ο Χορός μετά την επαφή μαζί του. Ο ίδιος ο Αίας αναφέρεται στην αρρώστια του με τη διπλή φύση της διαταραχής των ματιών και των φρενών (447 «τόδ' ὄμμα καὶ φρένες διάστροφοι»). Κατηγορεί μάλιστα την Τέκμησσα ότι συμπεριφέρεται σαν άτεχνος γιατρός, όταν προσπαθεί με ξόρκια (με επωδές), δηλαδή με λόγια, να θεραπεύσει μια πληγή που χρειάζεται μαχαίρι (581-2), προοικονομώντας τον θάνατό του, καθώς ενώ μιλά μεταφορικά (αφού στην αρρώστια του μυαλού το μαχαίρι δεν έχει θέση – αντίθετα έχουν τα λόγια), εντέλει μιλά κυριολεκτικά.

Κι είναι αξιοσημείωτο πως ο εξαιρετικός αυτός θάνατος συμβαίνει πάνω στη σκηνή, δηλαδή κατ' εξαίρεση σε όλες τις συμβάσεις της τραγωδίας, όχι μόνον επειδή τον παρακολουθούμε αλλά και επειδή, ενώ το σώμα – το πτώμα του Αίαντα πρέπει να

²³ Για την Biggs (The disease theme in Sophocles' Ajax, Philoctetes and Trachiniai, CP vol. LXI 4, 1966) η Αθηνά είναι η άλλη φύση του ήρωα και η αρρώστια σύμφυτη τόσο, ώστε από αυτήν μπορεί να απαλλαγεί μόνο με τον θάνατο.

βρίσκεται διαρκώς επάνω στη σκηνή και ενώπιόν του να διαδραματίζονται οι αγώνες λόγων για την ταφή του, ο ηθοποιός που τον υποδύεται πρέπει να αποχωρήσει και να επιστρέψει ως Τεύκρος, εκτός και αν έγινε χρήση τέταρτου ηθοποιού, πράγμα που επίσης σπάνια και αντισυμβατικά συνέβαινε. Σε κάθε περίπτωση ο Σοφοκλής επιθυμούσε να δούμε όλη την εξέλιξη της αρρώστιας και της «θεραπείας» της, που ήταν τελικά η έλλειψη θεραπείας.²⁴

Ο Οιδίπους

Ο Οιδίπους, από την άλλη, παρότι πλήγωσε και έβγαλε τα μάτια του εκτός σκηνής, πράγμα που περιγράφεται εναργώς βέβαια από τον εξάγγελο (που αναφέρεται στα πολλαπλά πλήγματα και στη μαύρη βροχή αίματος)²⁵, ωστόσο πλημμυρίζει με το αίμα τους τη σκηνή και οι θεατές γίνονται μάρτυρες όχι μόνο της πτώσης του μεγάλου άρχοντα, αλλά και της σωματικής της έκφρασης. Ο Οιδίπους υποφέρει εξίσου σε σώμα και ψυχή²⁶ και είναι πάλι ο ίδιος που αποφασίζει το (χωρίς τέλος) τέλος του, τη σωματική τιμωρία του για τη σωματική (;) αμαρτία του. Κι εδώ οι θεοί βρίσκονται πίσω από τις αρχικές αποφάσεις, αλλά είναι εκείνος που με πλήρη συνείδηση περιγράφει τη δική του απόφαση. Την ίδια ώρα μια άλλη πληγή, προσωρινά ξεχασμένη αλλά πάντα ανοιχτή, η πληγή του ποδιού καταδιώκει τον ήρωα, τον σημαδεύει κυριολεκτικά και μεταφορικά, ακόμη και στο όνομά του. Είναι πάντα εκεί, του δίνει ίσως τον πιο φριχτό πόνο. Είναι ίσως αυτήν την πληγή που επιδιώκει να ξεχάσει μεταθέτοντας τον πόνο στα μάτια; Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε πως η πληγή του ποδιού με το χθόνιο συμβολισμό της²⁷ τον καθιστά ανέστιο εντέλει και αταυτοποίητο, όπως και τον Φιλοκτήτη. Ταυτόχρονα, το θέαμα των άδειων και ματωμένων ματιών μαζί και οι γοερές κραυγές πόνου και απελπισίας του Οιδίποδα προκαλεί τρόμο σε όποιον τον βλέπει²⁸. Ο Χορός αποδίδει σε τρέλα, σε μανία την απόφασή του ή στην προσβολή από κάποιον δαίμονα²⁹. Η σωματική νόσος που ο ίδιος προκάλεσε στον εαυτό του, όπως ξεκάθαρα λέει στον Χορό, είναι κι εδώ μια αρρώστια – τιμωρία (που μάλιστα ευχόταν να ήταν μεγαλύτερη, να έφραζε αν μπορούσε και την πηγή της ακοής³⁰ μετά άλλωστε από τόσα νοσογόνα λόγια/ειδήσεις που έχει ακούσει), μόνο που

²⁴ Στο σημείο αυτό παρενθετικά αναφέρω πως αντίστοιχη με την απόκρυψη των βίαιων σκηνών στην τραγωδία ήταν και η απουσία απεικόνισης των εσωτερικών οργάνων του σώματος στην αρχαία εικονοποιία, σ' αντίθεση, για παράδειγμα, με τους Ρωμαίους, μολονότι την ίδια ώρα η εξωτερική απεικόνιση ασθενειών και θανάτων είναι πολύ συνήθης στην αγγειογραφία, κι αυτό μ' έναν τρόπο ίσως αντιτίθεται στη σύμβαση της τραγωδίας.

²⁵ ΕΞ: «Τραβώντας απ' τα ρούχα της τις χρυσοδουλεμένες τις καρφίτσες... τις αρπάξει και τρυπά τις κόρες των ματιών του... πολλές φορές κι όχι μονάχα μια τις κόρες του κεντούσε με τις καρφίτσες. Κι οι ματωμένες κόρες του 'τρεχαν στα γένεια και δεν έπεφτε σταγόνα το αίμα, αλλά μαύρη βροχή και ματωμένο χαλάζι κυλούσε» (1269-1279: αποσπάσας γάρ ειμάτων χρυσηλάτους περόνας απ' αὐτῆς... ἄρας ἔπαισεν ἄρθρα τῶν αὐτοῦ κύκλων... πολλάκις τε κούχ ἄπαξ ἤρασσ' ἐπαίρων βλέφαρα. Φοίνια δ' ὀμοῦ γλῆναι γένει' ἔτεγγον, οὐδ' ἀνίεσαν φόνου μυδώσας σταγόνας, ἀλλ' ὀμοῦ μέλας ὄμβρος χάλαζα θ' αἱματοῦσσ' ἔτέγγετο.)

²⁶ «Πόσο βαθιά με σφάζουν οι πόνοι απ' τα κεντήματα τούτα και μαζί οι συμφορές που θυμάμαι» («οἷον εἰσέδου μ' ἅμα κέντρων τε τῶνδ' οἴστρημα καὶ μνήμη κακῶν», 1317-8)

²⁷ Το πόδι δένει τον άνθρωπο με τη γη, βλ. σχετικά και για Φιλοκτήτη (Γεωργούσης Γ. «Φιλοκτήτης ή Τα Νησιά», περ. Διαβάζω, ό.π., σ. 32).

²⁸ ΧΟ: «ὦ δεινότατον πάντων ὄσ' ἐγὼ προσέκυρα ἤδη» (1298-9), «τοῖαν φρίκην παρέχεις μοι» (1306), «ἔς δεινὸν οὐδ' ακουστὸν οὐδ' ἐπόψιμον» (1312), «

²⁹ ΧΟ: «Τίς σ', ὦ τλήμον, προσέβη μανία; Τίς ὁ πηδήσας μείζονα δαίμων...;» (1300-1)

³⁰ «ἔτ' ἦν πηγῆς ὄτων φραγμός» (1386-7)

εδώ η τιμωρία δίνεται από τον άνθρωπο, τον Οιδίποδα και η αμαρτία από τον θεό, τον Απόλλωνα. Έτσι εδώ δεν είναι η φύση του ατόμου που συνδέεται με την ασθένεια, αλλά –θα λέγαμε- η φύση του ανθρώπινου γένους, του καταδικασμένου σε απρόσμενα πάθη και απρόβλεπτα ενδεχόμενα, που ο Οιδίπους συμβολίζει ως το ακραίο πλην αληθινό σύμβολο του τραγικού γένους μας.

Στο έργο όμως υπάρχει και μια άλλη αρρώστια, είναι ο λοιμός που κατακλύζει την πόλη, εξίσου υπερφυσική στη διάσταση της αιτίας της, πλην όμως πραγματική στη διάσταση της περιγραφής και των συμπτωμάτων, που εν πολλοίς συμποσούνται στο θανατικό και τη στειρότητα, αλλά και πάλι είναι ο άνθρωπος και μάλιστα ο ίδιος άνθρωπος που θα τη θεραπεύσει. Είναι ο Οιδίπους που την προκάλεσε και κατά φυσικό, μ' αυτή την έννοια, τρόπο θα δώσει τη λύση. Είναι ο Οιδίπους που σχετίζεται τόσο με το θανατικό (μέσω του φόνου του πατέρα του) όσο και με τη στειρότητα (μέσω της ανόσιας αιμομειξίας). Πρόκειται για μια αρρώστια που περιγράφεται επίσης εξαντλητικά και καθιστά τον υπαίτιο μίασμα (και πάλι η αρρώστια ως τιμωρία), μια έννοια που παραμένει σε ανυποχώρητη ισχύ τον 5^ο αιώνα. Οι κάτοικοι της Θήβας στην αρχή της τραγωδίας, εκπροσωπώντας την πατροπαράδοτη αντίληψη περί θεραπευτικής απευθύνονται στους θεούς ως θεραπευτές, καταφεύγουν στους βωμούς, στην προσευχή και στις δεήσεις, και εντέλει στον ισόθεο βασιλιά τους για βοήθεια. Κι αυτός αρχικά απευθύνεται στο Μαντείο περιμένοντας μάλιστα μια οδηγία σχετικά με πράξη ή με λόγο που μπορεί να δράσει θεραπευτικά («ὄ,τι δρῶν ἢ τί φωνῶν τήνδε ρυσαίμην πόλιν», 71-2), μάλιστα στη συνέχεια, εκφωνώντας το λόγο της εφαρμογής αυτών των οδηγιών, αναφέρεται σε όλη τη διαδικασία αποφυγής του μιάσματος και μετάδοσης της μόλυνσης, που συνίστατο στην αποφυγή κάθε επαφής – και λεκτικής. Αλλά η αρρώστια της πόλης είναι κι αυτή αρρώστια του ενός, του Οιδίποδα, που έγινε ταυτόχρονα ο φαρμακός της³¹.

Συμπεράσματα

Ο Σοφοκλής ενδιαφέρεται για τον σωματικό πόνο, για την ασθένεια, για τη θεραπεία. Ενδιαφέρεται για την ιατρική. Σύμφωνα με το Βίο του, ο ίδιος συνδέθηκε με την εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού στην Αθήνα συνθέτοντας έναν παιάνα, ενώ υπήρξε ιερέας ενός ήρωα θεραπευτή, του Άλωνα, και είχε αποκληθεί μετά θάνατον «Δεξίων», επειδή δέχθηκε το ιερό φίδι του θεού στο σπίτι του. Ωστόσο, η στάση του απέναντι στο θέμα της ιατρικής, που πολύ είχε αναπτυχθεί στην εποχή του και ήταν συνήθεις οι δημόσιες αντιπαραθέσεις των γιατρών σε ένα είδος αγώνων λόγου για τα ιατρικά ζητήματα, ήταν εντέλει στάση αμφίθυμη, καθώς φαίνεται ότι υιοθετούσε στοιχεία τόσο από τη θεολογική παράδοση του Ασκληπιού και τη μαγική αντίληψη

³¹ Οι «φαρμακοί», άνθρωποι του υποκόσμου, μισοί, χρησιμοποιούνταν σε ετήσιες ιεουργικές τελετές της πόλης, για να πάρουν πάνω τους το μίasma που συσσωρεύτηκε κατά τη διάρκεια του χρόνου. Ο Βερνάν συνδέει τον Οιδίποδα του «Οιδίποδα Τυράννου» με τον φαρμακό στο κεφ. «Αμφιλογία και αναστροφή. Σχετικά με την αιγιματική δομή της τραγωδίας *Οιδίποδας Τυράννος*» στο Βερνάν – Νακέ (1972) «Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα», εκδ. Κέδρος 1974.

Φυσικά ο Οιδίπους στον «Οιδίποδα επί Κολωνά» όντας τυφλωμένος και ακόμη πολλαπλώς πονεμένος, αλλά χωρίς αίματα πια, ανήμπορος, ωστόσο, σωματικά και γερασμένος θα περιφέρεται αναζητώντας τον τόπο του θανάτου του στον Κολωνό, κουβαλώντας ταυτόχρονα και το στίγμα της ηθικής νόσου, το μίasma, αντιμετωπίζοντας επίσης τη νοσογόνο και θεραπευτική δύναμη του λόγου, αλλά αποβαίνοντας στο τέλος θεραπευόμενος και θεραπευτής μιας άλλης αυτή τη φορά πόλης.

όσο και από το χώρο της επιστήμης και την ιπποκρατική ιατρική, με κύριο στοιχείο αυτό της σύνδεσης της ασθένειας με τη φύση του ασθενούς. Ακόμη η αναφορά σε βότανα, η ενασχόληση με την ψυχική διαταραχή, αλλά και η υιοθέτηση πρακτικών των σοφιστών, όπως η τέχνη αλυπίας του Αντιφώντα, δηλαδή η χρήση της θεραπευτικής ιδιότητας του λόγου, που ασκείτο και από τον Γοργία, παράλληλα με τη νοσογόνο δράση του (κατά τη γνωστή άλλωστε παρομοίωση του Γοργία στο «Ελένης εγκώμιον» του λόγου με τα φάρμακα), δηλαδή η κοινωνικά παισιωμένη αρρώστια, δείχνουν την διπλή (πολλαπλή) προσέγγιση του μεγάλου τραγικού σε ένα ζήτημα που απασχόλησε και απασχολεί τους ανθρώπους, σε μια εποχή που αναρωτήθηκε για τον πόνο και προσπάθησε να τον αντιμετωπίσει. Την ίδια ώρα, η τόσο έντονη απεικόνιση του πόνου (σωματικού και ταυτόχρονα ψυχικού) καθιστά τους ήρωες και γι' αυτό το λόγο τραγικά πρόσωπα, που όχι απλώς δεν είναι υπεράνω του πόνου, παρά τον βιώνουν ακόμη πιο έντονα και ίσως και πιο άδικα. Το γεγονός ότι τους βλέπουμε να θρηνούν και να σπαράζουν (χωρίς να κρύβουν τον πόνο τους) τούς καθιστά πιο ανθρώπινους, αφού υπενθυμίζουν την τρωτότητα του ανθρώπινου σώματος. Οι ήρωες είναι ενσώματα όντα κι έχουν ανάγκη, όπως όλοι μας, για ανακούφιση από τον πόνο και για ένα λόγο καλό. Ο Σοφοκλής, άλλωστε, ως τραγικός ποιητής, ασκεί μια ιδιότυπη ιατρική με το λόγο του: δρα αρχικά νοσογόνα και ύστερα θεραπευτικά, προκαλεί το φόβο και τον έλεο, κεντρίζει τη νόσο, για να φέρει στο τέλος τη θεραπεία, την κάθαρση και την αναδιάταξη της ψυχής.